

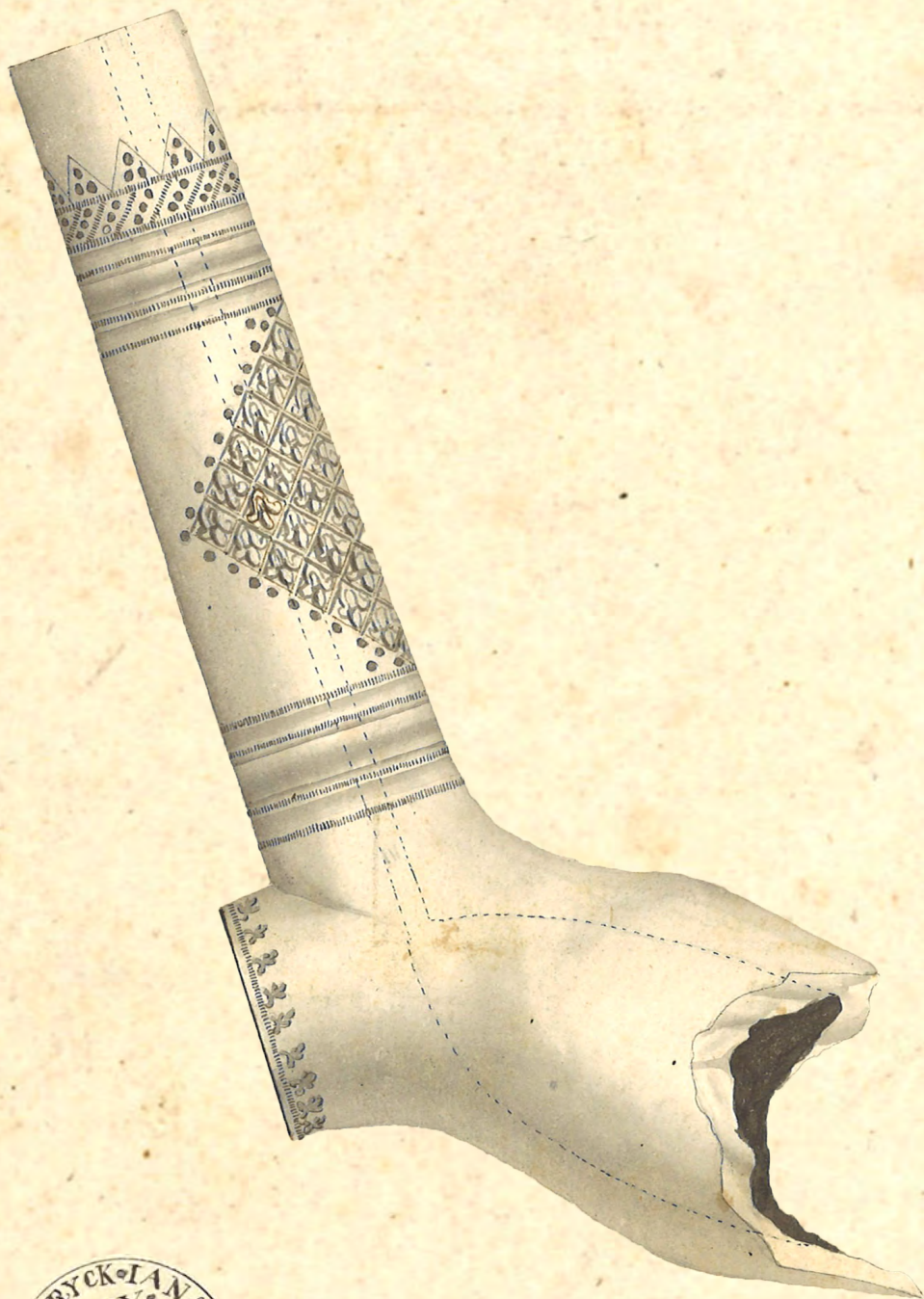
PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2019

Redactie:
Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

*Aftekening naar de natuurlijke grootte van eenen
Heenen-pijp, gevonden op den 16 Augustus 1821 in de
Alkmaarder Vaart of Regende Perceel van de Grootte
Kanaalwerken, op de diepte van 13 voet onder A.*

JAARBOEK 2019

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2019

Redactie: Bert van der Lingen en Ewout Korpershoek

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

Redactie: Bert van der Lingen
English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)
Lay-out: Ewout Korpershoek

Druk: DPN Weurt

Voorzijde omslag: Tekening van de presentatiepijp gevonden in de Alkmaarder Vaart in 1821.
Collectie Museum Gouda, inv.nr. 52.167.

Achterzijde omslag: Pijp met een omgekeerd afgebeelde man met baard in een lange jas. Collectie Ruud Stam, foto Bert van der Lingen.

ISBN: 978-90-830114-0-0

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Van Alkmaarder Vaart naar Rijksmuseum. Een presentatiepijp uit 1661 opnieuw boven water Bert van der Lingen	9
Een vroeg zeventiende eeuwse presentatiepijp met gestempelde bloemmotieven Bert van der Lingen	19
Een pijpje roken in het mooiste kamp ter wereld. De klei pijpen van Camp d'Utrecht, Austerlitz (gemeente Zeist), 1804-1808 Jos Bazelmans en Michiel Purmer	23
Twee vondstgroepen van klei pijpen uit Middelburg Bert van der Lingen	37
Een maçonnieke sigarenpijp uit de 18e eeuw Bert van der Lingen en Ruud Stam	49
Een bijzondere groep pijpen. Meer vragen dan antwoorden Ruud Stam	55
Les Fleurs animees, een pijp met een verhaal Arthur van Esveld	61
Franse klei pijpen met vonkenvangers en deksels Arthur van Esveld	67
Klei pijpen van Jacobs Arijsz. Danens en het Tabakscollege van koning Frederik Willem I van Pruisen in kasteel Königs Wusterhausen Bert van der Lingen	77
Frederik de Grote (Frederik II) van Pruisen, zijn invoerbepalingen op Hollandse pijpen en een bijzondere pijp met een portret Ruud Stam	87
Bordollo pijpen met spreuken en verwijzingen voor de Nederlandse markt Jan van Oostveen en Ruud Stam	93
Weckmänner Ruud Stam	101
Tweede aanvulling op 'Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw' Ruud Stam	119
De gildekist van het Goudse pijpenmakersgilde Bert van der Lingen	125
Botters en afwerksetjes van tremsters Bert van der Lingen	131
Een uit vroom hout gesneden tabakspot Ruud Stam	141
English summaries	145

Voorwoord

Dank zij de inzet van enthousiaste vrijwilligers, donateurs en auteurs kan ook dit jaar weer een fraai full colour jaarboek verschijnen met bijzondere en opvallende Nederlandse bodemvondsten. Speciale dank gaat ook uit naar diverse privé personen en musea die materiaal beschikbaar hebben gesteld voor onderzoek en publicatie. Naast bodemvondsten hebben we dit jaar ook weer diverse artikelen over de pijpenindustrie in de ons omringende landen en historische voorwerpen die te maken hebben met de fabricage en het gebruik van pijp en tabak.

Het jaarboek begint met vondsten uit Nederlandse bodem, waaronder een tweetal **bijzondere presentatiepijpen**. De eerste komt uit de vroege 17e eeuw en de tweede is een uniek exemplaar uit 1661, die teruggevonden is in het Rijksmuseum en nu gepresenteerd wordt met een 19e eeuwse tekening van deze pijp. Verder worden de **kleipijpen van het militaire Camp d'Utrecht (Austerlitz)** besproken en vergeleken met het eerder in ons jaarboek verschenen materiaal van het Kamp bij Oirschot. Twee oude vondstgroepen van **kleipijpen uit Middelburg** geven enig inzicht in de daar gebruikte kleipijpen en hun herkomst.

Complete kleipijpen komen eveneens aan bod, waaronder een **unieke sigarenpijp** uit de tweede helft van de 18e eeuw met symbolen van de vrijmetselarij en een groep **bijzondere kleipijpen** met een mogelijk Franse, Belgische of Nederlandse afkomst. Ook uit Frankrijk komt de fraai versierde **Gambierpijp 'Les Fleurs animées'** en een groep **kleipijpen met vonkenvangers en deksels**.

In Duitsland zijn bij kasteel Königs Wusterhausen van **koning Frederik Willem I van Pruisen**, 18e eeuwse pijpen van **Jacob Arijsz. Danens** uit Gouda gevonden. Ook het bekende **Tabakscollege** van de koning komt in dit artikel aan bod. Zijn zoon **Frederik II van Pruisen** had grote invloed op de export van Goudse pijpen. Door **invoerbepalingen op Hollandse pijpen** steunde en beschermde hij de eigen pijpenfabrieken.

Aan het eind van de 19e eeuw worden in Duitsland bij **Bordollo** gietpijpen **met spreuken** voor de Nederlandse markt gemaakt en mogelijk verschijnen in Duitsland dan ook de **Weckmänner**, koeken met kleipijpen die tussen Sint Maarten en Sint Nicolaas worden verkocht.

Voor het eerst wordt ook de fraai beschilderde **kist van het Goudse pijpenmakersgilde** in Museum Gouda in detail getoond en verder wordt nog een bijzondere collectie bidders en **afwerksetjes van tremsters** uit de Goedewaagen fabriek afgebeeld en besproken. Als laatste komen tabacologische voorwerpen aan bod in een tweede aanvulling op **miniatuur pijpenrekjes** uit de 20e eeuw en een bijdrage over een **tabakspot** gemaakt van het hout van een afgebroken preekstoel uit de 17e eeuw.

Wij wensen u veel lees- en kijkplezier in het Jaarboek 2019 van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Bert van der Lingen

Een pijpje roken in het mooiste kamp ter wereld

De kleipijpen van het Camp d'Utrecht, Austerlitz (gemeente Zeist), 1804-1808¹

Jos Bazelmans en Michiel Purmer²

1. Inleiding

'Het mooiste kamp ter wereld', zo noemde de initiatiefnemer, Auguste de Marmont, het legerkamp dat hij in 1804 op de westelijke helling van de Utrechtse Heuvelrug liet oprichten bij het huidige dorpje Austerlitz.³ Naar schatting 18.000 militairen bivakkeerden gedurende de zomers van 1804 en 1805 in het kampement. Een klein gedeelte van het kampement werd recentelijk opgegraven. De opgravingen gingen vooraf aan de bouw van een fors aantal woningen aan de noordoostelijke rand van de dorpskom van Austerlitz (afb. 1). De opgravingen zijn in de jaren 2017-2019

uitgevoerd. Het onderzoek vond plaats in opdracht van de gemeente Zeist en werd uitgevoerd door de archeologische bureaus BAAC en Vestigia.⁴ In dit artikel worden de kleipijpen gepresenteerd die tijdens de opgravingen zijn gevonden.

In het jaarboek 2017 van de PKN zijn de kleipijpen beschreven van een ander kampement, het Kamp bij Oirschot, uit de tijd van de Belgische Opstand.⁵ Dit kamp lag niet ver van de dorpskom van Oostelbeers en werd in de zomermaanden van 1832 tot en met 1834 door tienduizend militairen gebruikt. Zoals in dat artikel werd betoogd, kunnen de vondsten van dit kampement beschouwd worden als een gesloten vondst. De Oostelbeerse kleipijpen geven daarom een goed beeld van het rookgerei dat in het begin van de jaren dertig van de 19de eeuw door militairen werd gebruikt. Het archeologisch onderzoek van het Frans-Bataafse Kamp maakt het mogelijk om veranderingen in het gebruik van kleipijpen in een militaire context in de eerste helft van de 19de eeuw te bestuderen. Ook dit kampement is slechts korte tijd in gebruik geweest en als een gesloten vondst te beschouwen. Daar waar de kleipijpen van het Kamp bij Oirschot als oppervlaktevondsten verzameld zijn door vrijwilligers in de archeologie, stammen de vondsten van het Camp d'Utrecht uit een professionele opgraving. Dat betekent dat in het eerste geval geen exacte vondstlocaties bekend zijn en in het tweede geval wel. In dit artikel wordt ongeveer de opzet van het artikel uit 2017

Afb. 1. De opgraving van het Camp d'Utrecht 2017, Austerlitz (foto: BAAC en Vestigia), vanuit het noordwesten, met zicht op de oostelijke dorpskom van Austerlitz.

gevolgd om een vergelijking tussen beide vindplaatsen mogelijk te maken. Voor de archeologie van het (vroeg) moderne conflict en kampementen en over het roken in de eerste helft van de 19e eeuw wordt verwezen naar het bewuste artikel.

2. Het Camp d'Utrecht 1804-1808

In 1795 bezetten Franse troepen de Republiek. Daarmee was de Franse Tijd (1795-1813) begonnen. De Franse aanwezigheid was een direct gevolg van het conflict tussen Patriotten en Prinsgezinden en van de Franse Revolutie. De Franse militaire interventie resulteerde in de oprichting van een satellietstaat: de Bataafse Republiek. De invloed van de Fransen in de Bataafse Republiek nam in de loop der jaren voortdurend toe. Zeker toen Napoleon de macht greep in Frankrijk in 1799 en meer geld wenste te ontvangen van de Republiek. Hij stuurde in 1800 zijn vertrouweling Auguste de Marmont naar de Bataafse republiek om een lening van zes miljoen gulden voor Frankrijk los te weken. Dat mislukte en Marmont vertrok met lege handen naar huis. In 1804 keerde Marmont echter terug naar de Bataafse Republiek; hij was door Napoleon benoemd tot aanvoerder van de samengevoegde Frans-Bataafse strijdkrachten in de Republiek. Marmont groeide hiermee uit tot een van de machtigste mannen in de Bataafse Republiek: hij kon het handelen van de Bataafse regering min of meer dicteren.⁶ Marmont vestigde zijn hoofdkwartier in het centraal gelegen Utrecht.

Spoedig ontstond bij Marmont het idee het leger in de zomermaanden in een kampement onder te brengen. Zo kon niet alleen de drukkende inkwartiering bij particulieren tijdelijk worden voorkomen; het bood ook de mogelijkheid de troepen goed te laten oefenen en in opperste paraatheid te houden voor een invasie van Engeland. Ook was de gedachte dat een verblijf te velde gezonder was. Marmont koos voor een gebied bij het huidige Austerlitz, toen nog een onderdeel van een grote, open heide tussen Zeist, Amersfoort en Driebergen. Daarmee koos Marmont voor een centrale locatie in de Bataafse Republiek. Vanuit hier konden de troepen snel in alle richtingen door het land worden verplaatst.

Er werden de nodige voorbereidingen getroffen voordat de eerste troepen in juni 1804 het kampement konden betrekken. Er werden diepe waterputten gebouwd, tenten besteld, en aardwerken opgeworpen. De logistiek van het eten en drinken was een belangrijk punt van aandacht. In de zomer van 1804 bivakkeerden er niet alleen 12.000 Franse en 6.000 Bataafse militairen op de heide. Sommige soldaten hadden namelijk hun gezinnen meegenomen. Daarnaast waren er de nodige burgers in het kamp aanwezig, van marketentsters, wasvrouwen tot uitbaters van kantines. Het moet een drukte van belang zijn geweest want het omvangrijke en drukbezette kam-

pement trok ook de nodige belangstellenden en nieuwsgierigen.

Het tentenkamp was drie kilometer lang en vijfhonderd meter breed. Drie schansen op de heide vormden er oefendoel. Op een zichtas naar de toren van Amersfoort was de tent van Marmont geplaatst. Houten cafés, kantines en winkels waren op aparte plekken achter het tentenkamp geplaatst. Deze hadden de mooie namen Marmontville, Petitville en Bois-en-ville.⁷ Een mooie sfeerbeschrijving van het kampement geeft trompettist Chevillet. Hij schreef in 1804 aan zijn vader: 'Sinds de afgelopen maand mei heeft het gehele Hollandse leger zich verzameld op bevel van generaal Marmont, die een prachtig kamp van plezier heeft opgezet dat men het kamp Zeist noemt. [...] Dit kamp lijkt een beetje op een grote versterkte stad. [...] Binnen de contouren van ieder kwartier hebben de verschillende regimenten evenwijdig geplaatste barakken gebouwd, die lange kaarsrechte en brede straten vormen; achter deze hoofdstraten bevindt een tweede linie straten die geformeerd worden door eveneens fraai op een rij geplaatste tenten, waarvan de een nog eleganter is dan de ander; deze zijn van de officieren, gevolgd door de cafés en kantines waar men alles kan krijgen wat men wenst.'⁸ Hier werden niet alleen drank en tabak verkocht maar vast ook de nodige pijpen!

In september en oktober 1804 liet Marmont uit zand en heideplaggen een piramide oprichten. Het moest een monument worden ter meerdere eer en glorie van Napoleon en Marmont zelf. De piramide werd gekozen als vorm vanwege de herinnering aan de Egyptische veldtocht, waaraan ook Marmont deel had genomen.⁹ Aanvankelijk werd de piramide aangeduid als Marmontberg, maar al in 1806 werd deze naam, ondanks protesten van Marmont, door Lodewijk Napoleon, de nieuwe koning van Holland, veranderd in Pyramide van Austerlitz. Dit ter herinnering aan de slag in 1805 waarbij Napoleon een coalitie van Russen en Oostenrijkers versloeg.

Eind oktober 1804 liet Marmont het kampement opbreken om er in het voorjaar van 1805 weer terug te keren. Er vonden in het nieuwe jaar enkele veranderingen plaats. Zo werden de tenten voor de manschappen vervangen door barakken. Dit gebeurde op bevel van Napoleon, die gezonde huisvesting voor zijn soldaten voorstond.¹⁰ Marmont zelf koos in 1805 voor verblijf in een landhuis. Lang mocht het gebruik van het kampement in 1805 niet duren want men was bezig met de voorbereiding van een invasie van Engeland. Eind juli werd het leger daarom overgebracht naar Den Helder om in te schepen. Het zou echter allemaal anders lopen voor Marmont en het Frans-Bataafse leger. Uiteindelijk ging het leger richting Zuid-Duitsland, om ingezet te worden in de strijd tegen Oostenrijk. Marmont zou niet meer

terugkeren naar Nederland, waar de situatie in 1806 heel anders werd door de inrichting van het Koninkrijk Holland met Lodewijk Napoleon als koning. Er bleven in de jaren na 1805 wel enkele bewakers in het kampement achter, maar zo intensief als in 1804 en 1805 zou het kampement niet meer worden gebruikt. Al in 1808 moest Lodewijk Napoleon enkele reparaties aan de piramide laten uitvoeren. In datzelfde jaar verlieten de laatste troepen het kamp. Het was koning Lodewijk Napoleon die de kleine burgernederzetting Bois-en-Ville omdoopte tot Austerlitz. Hij gaf de bewoners van de andere kampnederzettingen het bevel zich hier te vestigen. Zo ontstond uit het kampement het huidige dorp.¹¹

3. Het archeologisch onderzoek: een beknopt overzicht

Tijdens het archeologisch onderzoek in Austerlitz in 2017 tot en met 2019 werd een klein maar betekenisvol deel van het kampement van Marmont blootgelegd. Doel van de opgravingen was het vaststellen van de locatie en inrichting van het kamp. Er zijn veel schriftelijke gegevens uit het begin van de 19e eeuw bewaard gebleven en deze konden nu worden getoetst. Zo bestaat er een prachtige kaart van het kamp die in opdracht van Marmont werd vervaardigd en in 1805 gereed is geko-

men.¹² Het opgegraven terrein bood een mooie dwarsdoorsnede van het kamp: zowel soldatenverblijven (afb. 2), kookkuilen als officiersbarakken zijn opgegraven, alsmede twee waterputten en opslagplaatsen (zie kaart 1). De opgraving besloeg ongeveer de ruimte voor anderhalf bataljon, ruwweg 1100 tot 1200 manschappen. Uit de eerste resultaten van de opgraving kan worden opgemaakt dat de informatie uit de schriftelijke bronnen uit de stichtingstijd van het kampement grotendeels overeenstemt met de aangetroffen sporen. De kaart die in opdracht van Marmont is vervaardigd, vertegenwoordigt echter een geïdealiseerde situatie en niet in alle details de werkelijkheid.

Het kampement bij Austerlitz vormt een bijzondere vindplaats. Zo stellen de opgravers dat: ‘[h]et kamp [...] kort bewoond [is] geweest en [...] daardoor als het ware een archeologische tijdschapsule [vormt]. De vergelijking met een door een calamiteit gezonken schip of het door vulkaanas bedekte Pompeï gaat weliswaar niet helemaal op, maar overeenkomsten zijn er wel’.¹³ Het terrein was voor de ingebruikname door Marmont eeuwenlang heide. Alleen schaapsherders en reizigers zullen er te zien geweest zijn. Na 1808 lijkt sprake te zijn van gebruik van het opgegraven deel van het kampement als

Afb. 2. Camp d'Utrecht, Austerlitz, grondsporen van een officiersbarak 1805 (foto BAAC en Vestigia).

Afb. 3. Camp d'Utrecht, Austerlitz, verschillende Bataafs-Franse uniformknopen (foto BAAC en Vestigia).

akker. Vondsten uit de bouwvoor kunnen dus stammen uit de periode na 1808. De meeste vondsten zullen echter samenhangen met het gebruik van het kamp.

Tijdens de opgravingen werden vele duizenden vondsten ingemeten en geborgen. Deze vormen een aanknopingspunt voor een beschrijving van het dagelijks leven in het kamp. Hoewel er veel beschrijvingen van bezoekers en gebruikers zijn van het kamp, van Marmont zelf tot nieuwsgierige toeristen, kunnen juist gebruiksvoorwerpen, zoals kleipijpen, een beter inzicht geven in het gebruik van het kamp. Er zijn honderden uniformknopen gevonden (afb. 3), die een beeld geven van de regimenten die in het kampement waren ondergebracht. Ook gespen, munten, aardewerk, glas en dus ook kleipijpen zijn in grote hoeveelheden aangetroffen.¹⁴ Bijzonder is dat van bijna alle vondsten ook de exacte vondstlocatie bekend is. Dit maakt een nauwkeuriger analyse mogelijk van de relatie tussen de materiële cultuur en de structuur van het kampement en daarmee de hiërarchie van het leger: het is bijvoorbeeld de vraag of luxegoederen uitsluitend bij de officierstenten aangetroffen worden. Het is ook interessant om te kijken welk materiaal dit internationale gezelschap mee had genomen naar het kamp. Wat de aangetroffen munten betreft is het in dat verband opvallend dat het vele kleingeld vooral uit de Republiek en uit Duitsland stamt en in het geheel niet uit Frankrijk. Dat is vreemd gelet op de aanwezigheid van vele Franse troepen.¹⁵

4. De kleipijpenindustrie in de Franse tijd

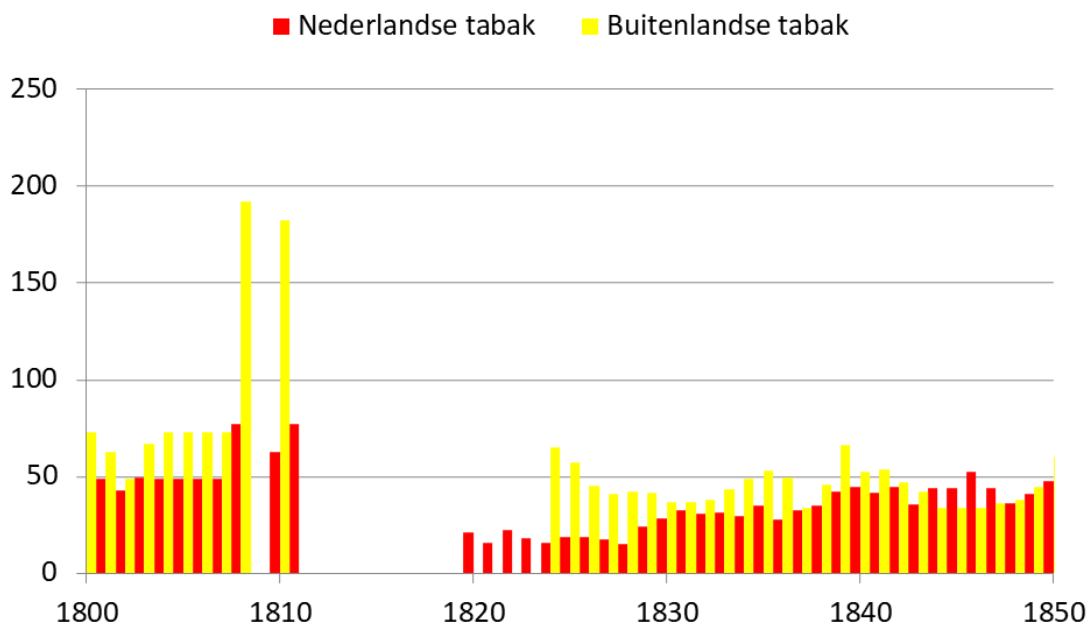
De kleipijpenindustrie in de Republiek der Verenigde Nederlanden zat in de tweede helft van de 18e eeuw in een periode van stagnatie en achteruitgang. De grote bloei en groei van de eerste helft van de 18e eeuw was voorbij. Duco stelt dat de terugval van de Goudse pijpen-

nijverheid in de periode vanaf 1755 vooral te wijten is aan merkimitatie en protectionistische maatregelen. Tevens nam het roken van een pijpje af.¹⁶ Stam maakte onlangs echter duidelijk dat Duco's verklaring onvolledig is en voorbij gaat aan meer invloedrijke factoren. Volgens Stam begon de terugval al in het tweede kwart van de 18de eeuw en werd deze veroorzaakt door een verzadiging van de markt en de opkomst van de snuiftabak en de porseleine pijp. Tevens kozen steeds meer consumenten voor goedkopere pijpen uit andere productiecentra binnen en buiten Nederland omdat in grote delen van Europa sprake was van een verarming van de bevolking: "Pas toen de Goudse pijpenindustrie in de tweede helft van de 18e eeuw al kromp, veroorzaakten ook de opkomst van het centrum Westerwald en de Pruisische handelsbelemmeringen en de opkomst van grote pijpenfabrieken in Pruisen een verdere afname van de Goudse export".¹⁷ In de Franse tijd veranderde er weinig in de productie van kleipijpen. Formeel werden de gilden - en dus ook het Goudse pijpenmakersgilde - afgeschaft omdat ze gezien werden als een exponent van de feodale tijd. In de praktijk bleef de collegiale organisatie van het Goudse gilde echter min of meer intact.¹⁸ Wel werd het voor de gevestigde fabrikanten mogelijk om niet alleen pijpen te produceren maar ook om in pijpen te handelen: een combinatie die in Gouda eerder niet mogelijk was. De pijpenindustrie in de Franse tijd had te lijden onder de algemene economische malaise en onder de hoge accijnzen die de Fransen voor tabak instelden.¹⁹ Tabak was duur voor de consument (grafiek 1). Hoewel Gouda als productiecentrum rond de eeuwwisseling overeind bleef, nam de pijpenindustrie in steden elders in het land sterk af, soms verdween ze zelfs voorgoed. Zo kenden Gorinchem, Schoonhoven en Utrecht, alle producenten van vooral groffe producten, in deze periode een sterke afname van het aantal pijpenmakers.²⁰ De situatie zou ingrijpend veranderen met de instelling van de tollinie in 1810 en de vorming in 1813 van het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden.

5. De kleipijpen van Austerlitz

Tijdens de verschillende opgravingscampagnes werden vele honderden fragmenten van kleipijpen geborgen, waaronder veel steelfragmenten. Hieronder komen alleen de ketels en ketelfragmenten met hiel aan de orde: 328 exemplaren in totaal.²¹

Ondanks het gemengde en internationale karakter van het Frans-Bataafs leger, komen veruit de meeste kleipijpen uit Gouda of de regio. Aan Gouda zijn 273 koppen (83%) met zekerheid toe te schrijven: alle producten zijn voorzien van (hiel)merken. Eén van deze koppen is van een Felix Meritispijp (afb. 4.1). Hoewel het hielmerk van dit exemplaar is afgebroken, gaat het hier hoogstwaarschijnlijk om een pijp van Pieter Stomman met het merk 96 gekroond (zie onder).²²

Grafiek 1. De prijs van inlandse en buitenlandse tabak, in guldens per 100 kg (naar Van Riel n.d.)

Uit het meest nabijgelegen regionale productiecentrum Utrecht komt slechts een negental pijpen (3%). Het zijn allemaal pijpen van de goedkopere, groffe kwaliteit. Het betreft vier exemplaren met een knorrenversiering en een keizerkroon (afb. 4.2) en vijf stuks met het zijmerk 18 gekroond. De afwerking lijkt een Utrechtse herkomst te bevestigen.²³

Twee zijmerkpijpen zijn toe te schrijven aan Gorinchem: een 18 met bladerkroon en de initialen IVAH, van pijpenmaker Jan van Oudheusden of Lammert van Bommel, beiden actief ten tijde van de bezetting van het kamp.²⁴ Een tweede Gorcum's exemplaar heeft als zij-

merk een gekroonde vogel en IVW (afb. 4.3). Dergelijke pijpen worden toegeschreven aan Jan van Wouw. Van Wouw werkte van 1774 tot 1792 en dus niet tijdens de jaren dat het kampement in gebruik was.

Een fragment van een ketel met daarop de snoek op drie golven is niet thuis te brengen en zou zowel uit Utrecht, Gorinchem of Schoonhoven kunnen stammen. In totaal zijn er dus 12 kleipijpen van groffe kwaliteit aangetroffen in Austerlitz, dat is 4% van het totaal.

Naast het kleine aantal groffe pijpen zijn er behoorlijk wat imitaties van Goudse producten gevonden: 35 pij-

Afb. 4.1. Camp d'Utrecht. Fragment van een 'Felix Meritis'-pijp (vondstnummer W35-1, de maatbalk voor afb. 4.1 t/m 4.12 is 1 cm).

Afb. 4.2. Camp d'Utrecht. Uit Utrecht afkomstige knorrenpijp met een keizerskroon op de voorzijde van de ketel (vondstnummer 1006-0).

Afb. 4.3. Camp d'Utrecht. Een van de twee uit Gorinchem afkomstige koppen van groffe kwaliteit met reliëfmerk gekroonde vogel en IVW (vondstnummer 109-0).

penkoppen, ruim 11% van het totaal. Het omvangrijkst is een groep met een verbasterd en (opzettelijk?) onleesbaar hielmerk: 13 koppen in totaal (afb. 4.4). Een productiecentrum voor deze groep is moeilijk aan te wijzen. Elf koppen hebben het hielmerk 16 gekroond (afb. 4.5). Een van deze exemplaren is een rondbodem (afb. 4.6). Deze pijp kent een redelijk goede afwerking en een toeschrijving aan Alphen aan den Rijn, Gorinchem of Schoonhoven behoort tot de mogelijkheden. De overige koppen met het merk 16 gekroond lijken gezien de afwerking afkomstig uit hetzelfde, onbekende productiecentrum. Hierbij kan gedacht worden aan Westerwald.²⁵ W gekroond en 46 gekroond komen elk drie keer voor. De koppen met het hielmerk 46 gekroond kennen een bijmerk dat lijkt op een burch(toren) (afb. 4.7). Mogelijk zijn deze exemplaren afkomstig uit Groningen, Westerwald²⁶ of uit Hamburg. In het laatste geval zou het bijmerk het wapen van Hamburg voorstellen.²⁷ De drie pijpenkoppen met het merk W gekroond kunnen aan Westerwald worden toegeschreven (afb. 4.8). Onder deze kleine groep koppen is een rondbodem met vissenkop op de steel aanwezig (afb. 4.9).²⁸ Van een kleipijp met het hielmerk 55 gekroond is een exemplaar gevonden dat blijkens de afwerking en het ontbreken van bijmerken niet uit Gouda afkomstig is, maar waarschijnlijk uit een Belgisch atelier stamt.²⁹

Een kleine groep ketels komt mogelijk uit Alphen aan den Rijn. Het typisch Alphense hielmerk CVR is eenmaal aangetroffen (afb. 4.10). Het betreft hier een product van Cornelis Pieterszoon van Rijk, die blijkens de literatuur tot 1798 heeft geproduceerd.³⁰ Het is echter niet ondenkbaar dat zijn familie nog enige jaren door is gegaan met de productie van kleipijpen met zijn merken.³¹ Daarnaast is een tweetal koppen gevonden met een merk dat lijkt op de spaarpot (afb. 4.11). De slechte afwerking van de bijmerken en het hielmerk en het feit dat vergelijkbare koppen ook zijn aangetroffen in Alphen aan den Rijn, maakt een toeschrijving aan deze productieplaats mogelijk.³²

Ook is er een fragment gevonden van een zogenaamde Snoekebek. Het is de vraag of deze afkomstig is uit Gouda. Aan de steelzijde zou een merk moeten staan maar dat lijkt te ontbreken. Tevens zijn op de vormnaad dwarse lijntjes aangebracht met een kam en dat is ongebruikelijk voor 'porceleyne' kwaliteit uit Gouda. Mogelijk gaat het om een imitatie uit Duitsland.³³

De overgrote meerderheid van de gevonden kleipijpen is afkomstig uit Gouda: 273 stuks waarvan bij 264 exemplaren het merk nog leesbaar is. Het betreft uitslui-

Productieplaats	Kwaliteit	aantal (n)	percentage (%)
Gouda	Porceleyne kwaliteit	22	7
Gouda	Betere kwaliteit	251	76
Imitatie Gouds	(Imitatie van) betere kwaliteit	35	11
Utrecht	Groffe kwaliteit	9	3
Gorinchem	Groffe kwaliteit	2	1
Onbekend	Groffe kwaliteit	1	-
Niet te determineren	Divers	8	2
Totaal		328	100

Tabel 1. Camp d'Utrecht. Verdeling van de gevonden kleipijpen naar herkomst en kwaliteit

Afb. 4.4. Camp d'Utrecht. Twee voorbeelden van een imitatie van Gouda met een onleesbaar of verbasterd hielmerk (vondstnummers 420-0 en 2690-0).

Afb. 4.5. Camp d'Utrecht. Vier voorbeelden van een imitatie van Goudse producten, hielmerk 16 gekroond, zonder bijmerken en met slechte afwerking, mogelijk Duits (Westerwald?) (vondstnummers 391-1, 162-0, 4092-0 en 1524-1).

tend ovoidale koppen.³⁴ De complete ketels (n=141) laten zien (tabel 3 en grafiek 2 en 3) dat het in afmetingen om een zeer homogene groep gaat. In totaal zijn 73 verschillende hielmerken aangetroffen (tabel 2). Twaalf Goudse koppen hebben aan beide zijden geen bijmerk. Tweeëntwintig koppen heeft slechts aan één kant een Gouds hielmerk (links n=21 en rechts n=1), meestal gezien als een teken voor de beste kwaliteit. Hiervan zijn er maar liefst zeven met het hielmerk 96 gekroond. Dit is een product van Pieter Stomman, waarvan bekend is dat dit de beste en duurste soort is uit zijn assortiment. Het overgrote deel laat aan beide kanten het Goudse wapentje zien. (n=232). Het overgrote deel hiervan heeft

aan één of beide zijden het Goudse wapenschildje met de letter S erboven, duidend op pijpen van de mindere, fijne soort.³⁵ Het gaat om 209 koppen, 77% van het totale aantal Goudse pijpen.

De meeste Goudse kleipijpen uit het kampement passen wat betreft model en productieperiode van het merk goed in de korte tijdspanne dat het kampement bij Austerlitz in gebruik was. Er zijn echter twee uitzonderingen. Het merk CK ongekroond en 72 gekroond zijn volgens Duco niet gezet in de periode van het kamp. Beide merken kennen een onderbreking in de productie rond deze periode.³⁶ Een datering uit de periode na het kam-

Afb. 4.6. Camp d'Utrecht. Rondbodem met het merk 16 gekroond, imitatie van Goudse producten, mogelijk uit Alphen aan den Rijn, Gorinchem of Schoonhoven (vondstnummer 2443-1).

Afb. 4.7. Camp d'Utrecht. Kop met hielmerk 46 gekroond met bijmerk 'burchtje', mogelijk afkomstig uit Groningen, Hamburg of Westerwald (vondstnummer 311-1).

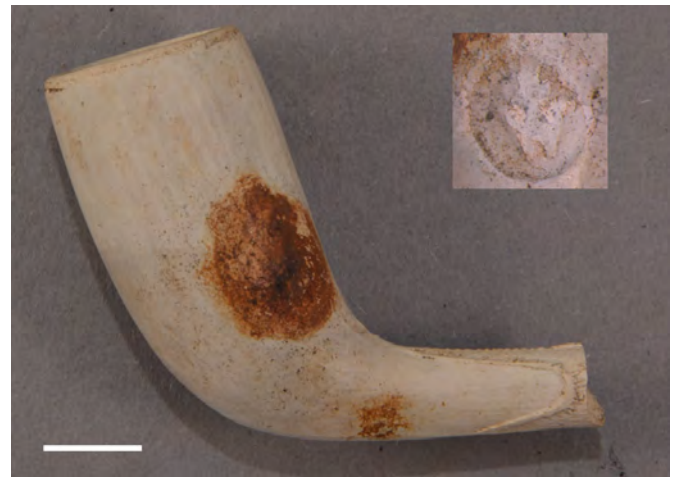

Afb. 4.8. Camp d'Utrecht. Kop met hielmerk W gekroond, voorbeeld van een imitatie uit het Westerwald. Model en merk zijn karakteristiek voor dit productiecentrum (vondstnummer V204-0).

pement lijkt voor beide gevallen waarschijnlijk, mede gezien het model en het voorkomen van het bijmerk van het Goudse wapenschildje. Hoe is de aanwezigheid van beide koppen in de opgraving te verklaren? Een gedeelte van het opgravingsterrein is, zoals gezegd, na de Franse tijd als akker in gebruik geweest en wellicht zijn deze exemplaren als bemesting met huisvuil in de periode na het kampement meegekomen.³⁷

Veertig hielmerken zijn slechts één keer gevonden; de overige 33 hielmerken twee keer of meer; acht hielmerken tien keer of meer. Van twee duiven gekroond zijn de meeste exemplaren aanwezig (n=26).

Goudse pijpenmakers mochten maximaal twee merken bezitten.³⁸ Een overzicht van de verdeling van merken over eigenaren ten tijde van het kamp, maakt duidelijk dat van een drietal personen beide merken zijn aangetroffen in het kampement: Dirk Luijt (DK gekroond (n=1) en 86 gekroond (n=3)), Dirk Goedewagen (FAG (n=1) en 9 gekroond (n=5)) en Pieter Stomman (96 gekroond (n=7), 54 gekroond (n=18) en de Felix Meritispijp). Stomman heeft dus een opmerkelijk aandeel van bijna

Afb. 4.9. Camp d'Utrecht. Rondbodem met merk W gekroond, visenbek op steel, afkomstig uit Westerwald (vondstnummer 303-1).

10% van de gevonden Goudse pijpen geproduceerd (n=26).

Op een van de Goudse koppen is nog een vonkenvangter aanwezig (afb. 4.12). In de roestvorming is stro te zien.

6. Spreiding van de kleipijpen binnen de opgraving

De kleipijpen zijn geborgen binnen de context van een archeologische opgraving en van veel vondsten is daarom de precieze locatie bekend. Dit maakt het mogelijk om verspreidingskaarten³⁹ voor de verschillende productieplaatsen en veelvoorkomende hielmerken (n>10, zie kaart 1) te maken en te onderzoeken of er verbanden bestaan tussen de herkomst van de kleipijpen en de organisatie van het kampement. Deze kaarten laten jammer genoeg geen opvallende patronen zien. Kleipijpen van alle soorten laten een verspreiding zonder duidelijke concentraties zien. Wat dit betekent in termen van afzet, aankoop, opslag, gebruik en afdanking is niet duidelijk. Het willekeurige patroon kan wellicht verklaard worden doordat pijpen waarschijnlijk als losse exemplaren

Afb. 4.10. Camp d'Utrecht. Product met hielmerk CVR, afkomstig uit Alphen aan den Rijn (vondstnummer 481-0).

Afb. 4.11. Camp d'Utrecht. Product met hielmerk omschreven als spaarpot of als kandelaar, mogelijk afkomstig uit Alphen aan den Rijn (vondstnummer 2610-1).

Afb. 4.12. Camp d'Utrecht. Het enige exemplaar van een pijp in Austerlitz waarvan de vonkenvanger nog aanwezig is (vondstnummer 465-1).

verkocht werden vanuit de in het kampement aanwezige herbergen en kantines en door marketentsters die zich overal in het kampement begaven. Een evident verschil tussen manschappen en officieren is niet zichtbaar. Kennelijk werd door het hele kampement gerookt en werden

de gebroken of verstopte pijpen ter plekke achtergelaten. Wat meeding met het afval dat buiten het kamp gedeponeerd werd, moet gelet op het relatief kleine aantal binnen de opgraving gevonden kleipijpen groot geweest zijn.⁴⁰

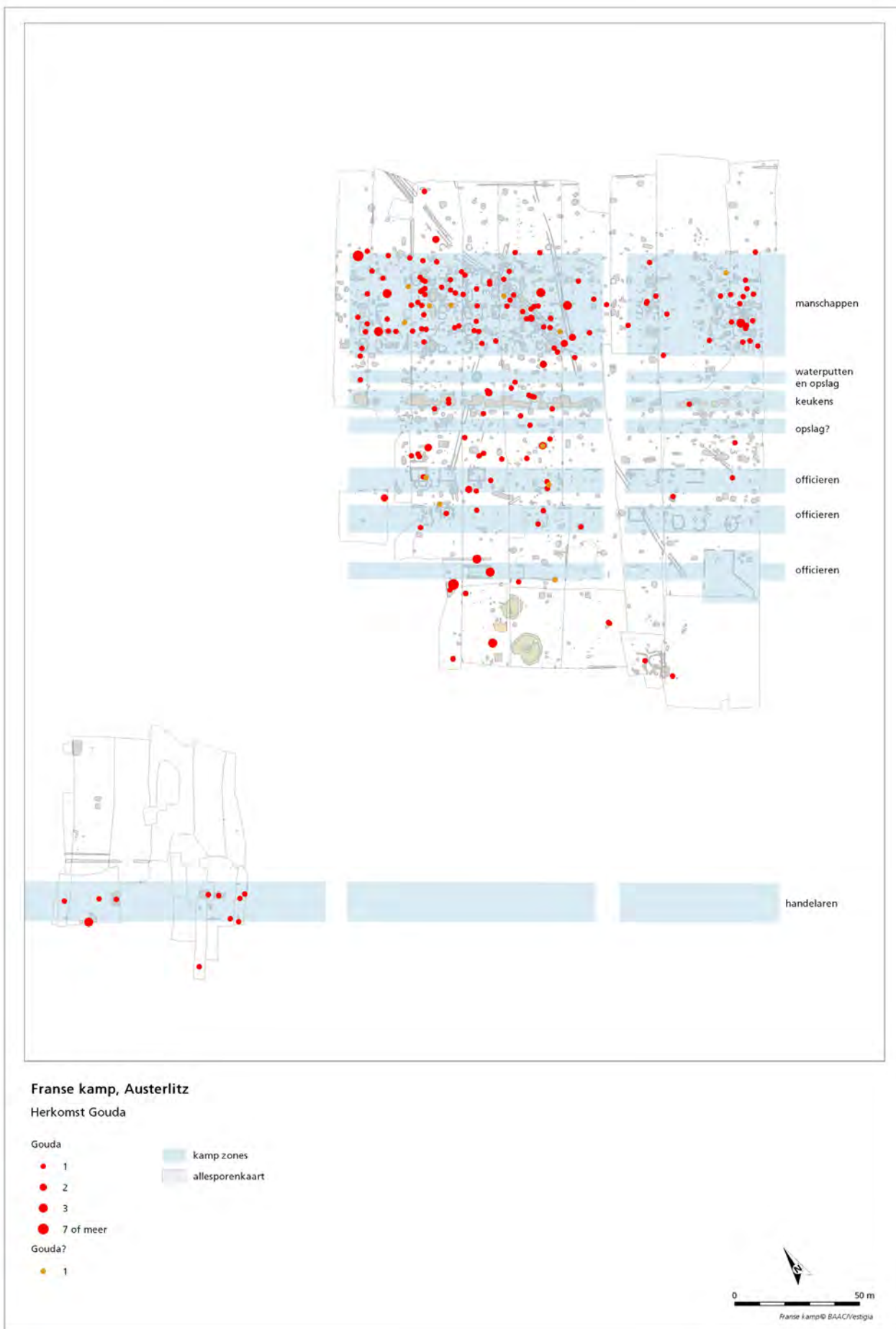
7. Een vergelijking van de vondstcomplexen van Oostelbeers en Austerlitz

Een vergelijking van de vondstcomplexen van het Camp d'Utrecht en het Kamp bij Oirschot maakt een aantal ongelijksoortige zaken duidelijk.

De in beide kampementen vertegenwoordigde Goudse hielmerken verschillen flink in aard. In Austerlitz en Oostelbeers zijn respectievelijk 73 en 75 verschillende hielmerken gevonden op respectievelijk 264 en 267 ketels of ketelfragmenten met herkenbaar hielmerk. Elf hielmerken komen in beide kampementen voor (Bacchus op het vat (Austerlitz/Oostelbeers: 3/26); K ongekroond (1/1); AM gekroond (1/1); FAG (1/7); MSV (1/3); 30 gekroond (3/2); 56 gekroond (3/2); 58 gekroond (1/2); 68 (18/1); 79 gekroond (1/7) en 93 gekroond (12/1). Geen enkel merk is dus in beide kam-

Hielmerk	Aantal	Hielmerk	Aantal	Hielmerk	Aantal
Wapen van Zutphen	1	IWI	1	MK gekroond	3
Klaverblad	1	IDM	1	IAN	3
Os	1	GVS	(1)	30 gekroond	3
Springend paard	(1)	MSV	1	56 gekroond	3
Haan	1	BOW	1	77 gekroond	3
Ruiter te paard	1	36 gekroond	1	86 gekroond	3
Kandelaar	1	38 gekroond	1	90 gekroond	3
Burg	(1)	46 gekroond	(1)	PL ongekroond	4
Dubbel kruis	(1)	52 gekroond	1	32 gekroond	4
K ongekroond	(1)	58 gekroond	1	PVH	5
L gekroond	1	67 gekroond	1	9 gekroond	5
W gekroond	(1)	72 gekroond	1	Visser	6
AB gekroond	(1)	74 gekroond	1	WP gekroond	5(1)
KB gekroond	1	78 gekroond	1	7 Trompetter	7
MB gekroond	1	79 gekroond	1	96 gekroond	8*
TD gekroond	1	Wapen van Batavia	(2)	IJsslee gekroond	11(1)
CK	1	VB gekroond	2	93 gekroond	12
DK gekroond	1	WT gekroond	2	Bok met B	13
AM gekroond	1	BVB	-2	VOC	17
ES gekroond	1	17 gekroond	2	54 gekroond	18
LS gekroond	1	18 gekroond	2	68 gekroond	18
PS gekroond	1	50 gekroond	2	69 ongekroond	12(7)
PVA	1	Staande leeuw	3	Twee duiven gekroond	26
PIB	1	Both	1(2)	Niet determinabel	9
FAG	1	Bacchus op het vat	3		
				Totaal	273

Tabel 2. Camp d'Utrecht. Kleipijpen uit Gouda, verdeling van de hielmerken. Tussen haakjes = Gouds wapen aan één zijde (porceleyne kwaliteit); * = inclusief een exemplaar van een Felix Meritispijp, waarvan aangenomen mag worden dat het (afgebroken) hielmerk 96 gekroond is geweest (zie Van der Lingen, 2013).

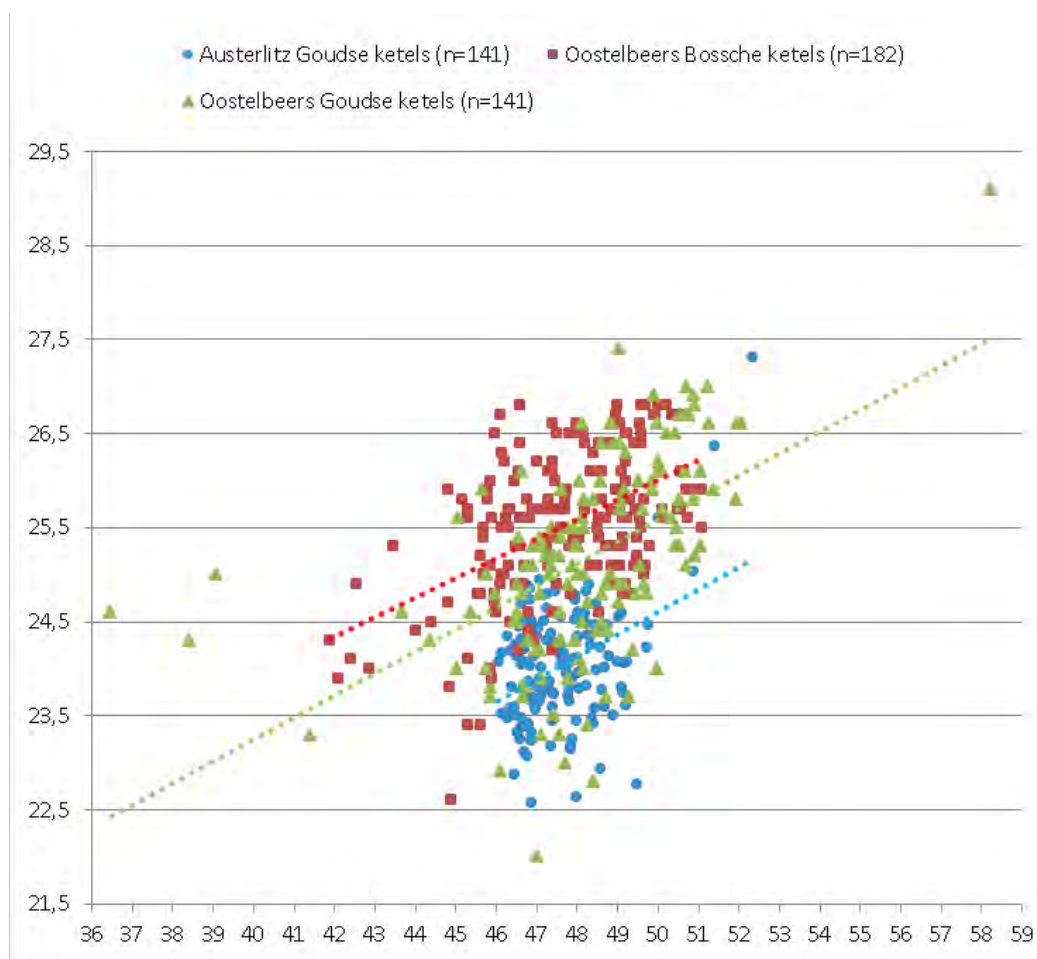
Kaart 1. Camp d'Utrecht, verspreiding van kleipijpen geproduceerd in Gouda (kaart: BAAC en Vestigia).

Lengte	Kleinste	46,06
	>10%	46,53
	Gemiddelde	47,65
	<90%	48,88
	Grootste	52,34
Breedte	Kleinste	22,58
	>10%	23,33
	Gemiddelde	24,04
	<90%	24,69
	Grootste	27,31
Opening	Kleinste	15,63
	>10%	16,85
	Gemiddelde	17,55
	<90%	18,36
	Grootste	20,92

Tabel 3. Camp d'Utrecht. Dimensies van Goudse ketels (n=141).

pen goed vertegenwoordigd. Wat deze waarnemingen betekenen is onduidelijk. Het probleem is namelijk dat het totale aantal merken dat tegelijkertijd in productie was groot was in vergelijking tot de totale aantallen vondsten: in 1804-1808 waren 232 merken in productie en in 1832-1834 188 merken. Ook beschikken we over te weinig kennis over de (ontwikkeling) van de productie van de verschillende Goudse fabrieken.

In Austerlitz stamt het grootste deel van de kleipijpen uit Gouda; in Oostelbeers daarentegen is 52,7% afkomstig uit Den Bosch. Bekend is dat de kosten voor vervoer een belangrijke factor vormden in de uiteindelijke, vaak relatief lage prijs. De nabijheid van de Bossche pijpenfabriek tot het Oostelbeerse kampement zal in dat verband zeker een verklaring vormen voor de dominantie van Bossche pijpen in het Kamp bij Oirschot. Interessant is de vraag waarom de fabrieken in Utrecht niet geprofiereerd hebben van hun nabijheid tot de in Utrecht en in het Camp d'Utrecht gelegerde Bataafs-Franse troepen. Waarschijnlijk waren de Utrechtse fabrieken rond de eeuwwisseling te zietogend om op deze grote, tijdelijke vraag is te spelen.

Grafiek 2. De lengte (x) en breedte (y) in millimeters van Goudse en Bossche ketels uit Austerlitz en Oostelbeers.

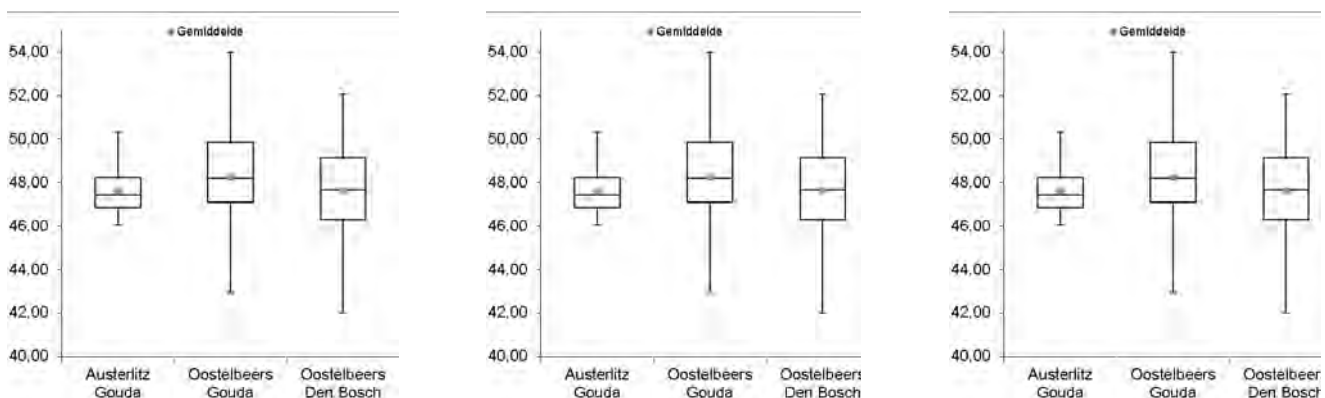
Uit een vergelijking van de lengte en breedte en de opening van alle ketels in beide vondstcomplexen (grafiek 2 en 3) blijkt dat de koppen uit Oostelbeers - zowel de Goudse als de Bossche - statistisch significant groter zijn dan de ketels uit Austerlitz. Tussen 1804-1808 en 1832-1834 ‘groeiden’ de Goudse ketels gemiddeld één millimeter in de hoogte en gemiddeld één millimeter in de breedte. Het lijkt aannemelijk dat de lagere tabaksprijs (grafiek 1) leidde tot de productie van pijpen met grotere ketels in de jaren dertig van de 19e eeuw. Het is interessant te speculeren hoe dit mechanisme werkte daar waar het gaat om verschillen die met het oog nauwelijks waarneembaar zijn.

Tot slot moet worden geconstateerd dat de internationale samenstelling van de in het kampement gelegerde troepenmacht niet of nauwelijks zichtbaar is in herkomst van de kleipijpen. Regionale producten domineren het beeld: zowel Fransen als Bataven maakten gebruik van het Nederlandse rookgerei dat voorhanden was. De hoge omloopsnelheid is hier vrijwel zeker de verklaring van.⁴¹

Het is waarschijnlijk dat de pijpen die werden gerookt in het kampement door handelaars en uitbaters in en nabij het kampement verkocht zijn. Deze leverden vooral fijne pijpen uit Goudse fabrieken. De dominantie van Gouda is niet verrassend gelet op de ontwikkelingen op de Nederlandse markt in de late 18de eeuw. Dat goedkopere imitaties -al dan niet uit het buitenland- soms ook werden aangeboden is niet zo vreemd: dit probleem speelde al langer in de Nederlanden. Het veelvuldig voorkomen van sommige hielmerken maakt mogelijk duidelijk dat sommige handelaren een speciale relatie hadden met specifieke fabrikanten, zoals de Goudse fabrikant Stomman. De vondst van een relatief klein aantal porceleyne pijpen en een enkel fragment van een porseleinen pijp zou kunnen duiden op beter en bijzonder rookgerei voor officieren.

Noten:

- 1 De auteurs willen graag Sjaak Mooren en Maaïke Kalshoven (BAAC) en Wilfried Hessing, en Olaf Satijn (Vestigia) bedanken voor de vriendelijke medewerking, het zorgvuldig verzamelen en beschikbaar stellen van het materiaal voor determinatie en de spreidingskaarten. Bert van der Lingen willen we hartelijk danken voor adviezen en hulp bij de determinatie van enkele ‘lastige gevallen’. Bert van der Lingen en Sjaak Mooren hebben ook een kritische blik geworpen op een eerdere versie van dit artikel.
- 2 Jos Bazelmans werkt bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed als hoofd van de afdeling archeologie. Michiel Purmer is werkzaam bij Natuurmonumenten als specialist erfgoed en landschap.
- 3 Blijdenstijn, 2008, citaat van Marmont pagina 26.
- 4 Mooren et al., 2018.
- 5 Bazelmans et al., 2017.
- 6 Loenen, 2008.
- 7 Blijdenstijn, 2008.
- 8 Blijdenstijn, 2008, citaat op pagina 32.
- 9 De pyramide bestaat nog altijd en is sinds de oprichting een bekende toeristische attractie. In 2008 kwam de laatste restauratie van de pyramide gereed, waarbij het aardwerk weer onder historisch profiel gebracht is. Blijdenstijn, 2008, voor een relaas van deze restauratie.
- 10 Loenen, 2008, p. 77.
- 11 Loenen, 2008, gaat uitgebreid in op de vroege ontwikkeling van Austerlitz en het verdere, bewogen levensverhaal van Marmont.
- 12 Loenen, 2008, zie p. 52-53. Marmont was zeer tevreden over de kaart. De kaart is beschikbaar op <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/291252>.
- 13 Mooren et al., 2018, citaat op p. 32.
- 14 Mooren et al., 2018.
- 15 Dit geldt ook voor het Franse kampement bij Aalst-Waalre (Van Veen 2013).
- 16 Duco, 2003, p. 47.
- 17 Stam 2019, 230, zie ook 252, 258 en 408 (tabel 5.5.1).
- 18 In Gouda werden in de periode 1804-1808 233 merken gezet, waarbij veel eigenaren twee merken in productie hadden. Op basis van Duco, 2003 is een excellijst gemaakt van alle merken die in deze periode in productie waren.
- 19 Van Oostveen & Stam, 2011, p. 25-26.
- 20 Van Oostveen & Stam, 2011, p. 26.
- 21 Er werden twee fragmenten van porseleinen pijpen aangetroffen.
- 22 Van der Lingen, 2013.
- 23 Zie Smiesing & Brinkerink, 1988, tekeningen 256 (p. 146) en

Grafiek 3. De lengte (links), breedte (midden) en opening (rechts) in millimeters van de ketels van Austerlitz en Oostelbeers. Aangegeven is de kleinste waarde, het eerste kwartiel, de mediaan (of tweede kwartiel), het gemiddelde, het derde kwartiel en de grootste waarde (extreme waarden zijn weggelaten).

- 280-282 (p. 152).
- 24 Van der Meulen, Brinkerink & Von Hout, 1992, plaat 45, tekening 15-16 (p. 110).
- 25 Schriftelijke mededeling Bert van der Lingen, 24 juli 2019.
- 26 Kügler 1987, Tafel 2, nr. 9.
- 27 Een vergelijkbaar exemplaar staat beschreven in Lenting et al., 1993, p. 154-155, afb. 83. Met dank aan Bert van der Lingen voor de signalering. Duco geeft aan dat in Hamburg Goudse pijpen geïmiteerd werden (Duco, 2003, p. 38). Gelet op de herkomst van een deel van de troepen en het stadswapen is deze pijp wellicht in Doornik geproduceerd.
- 28 Zie Nijhof, 1981 voor deze imitaties uit Westerwald (tekening 2, pagina 11 voor de rondbodem en tekening 2, pagina 12 voor de andere twee koppen).
- 29 Schriftelijke mededeling Bert van der Lingen voor de determinatie, 4 juli 2019.
- 30 Van der Meulen, 1986.
- 31 Van der Lingen, 2004, schetst deze mogelijkheid (p. 1547). De vondst van een exemplaar in dit kamp lijkt die theorie te bevestigen.
- 32 Schriftelijke mededeling Bert van der Lingen voor de determinatie, 4 juli 2019. Van der Lingen interpreteert dit merk als de kandelaar.
- 33 Duco, 1987, tekening 555-557 (p. 105) voor de Goudse exemplaren. Het in Austerlitz gevonden exemplaar is waarschijnlijk een Duitse imitatie (schriftelijke mededeling Bert van der Lingen, 24 juli 2019) en is dan ook niet opgenomen bij de Goudse koppen.
- 34 Duco, 1987, basismodel 3 (ovoïde), zie p. 26-27. Basismodel 5, de rondbodem, is tweemaal aangetroffen bij imitaties van Goudse producten: eenmaal 16 gekroond en eenmaal W gekroond.
- 35 Duco, 2003, p. 32-33 voor de kwaliteitsaanduidingen via het bijmerk.
- 36 Duco, 2003. CK ongekroond (Duconummer 516) werd na een onderbreking sinds 1740 pas weer in 1814 gezet. Voor 72 gekroond (Duco nummer 1014) geldt dat het merk niet gezet is tussen 1789 en 1809.
- 37 Gouda CK (vondstnummer 4021) betreft een 'aanlegvondst', d.w.z. een vondst gedaan bij het weghalen van de bouwvoor; en Gouda 72 gekroond (vondstnummer 3420) stamt uit spoor 16.223, en dit spoor is niet toegewezen aan een structuur van het kamp (mededeling Sjaak Mooren, BAAC).
- 38 Duco, 2003, p. 44.
- 39 Spreidingskaarten zijn vervaardigd door archeologische bureaus BAAC en Vestigia, met dank aan Maaïke Kalshoven van BAAC.
- 40 Zie Bazelmans et. al 2017 voor meer informatie over de hoeveelheden pijpen die mogelijk in dergelijke kampen gebruikt zijn.
- 41 Zie Bazelmans et al. 2017, p. 47.
- Lingen, B, van der, 2004. Pijpenmakers uit Aarlanderveen, Alphen en Hazerswoude Rijndijk. *Pijpelogische Kring Nederland 26 (103)*, 1545-1550.
- Lingen, B, van der, 2013. Felix Meritis: inkoop, gebruik en hergebruik van kleipijpen, 1784-1861. *Jaarboek 2013. PKN Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, 65-86.
- Loenen, R., 2008. *De pyramide van Austerlitz. Monument van De Franse Tijd*. Driebergen-Rijssenburg.
- Meulen, J. van der, 1986. *De "Gouwenars" van Alphen aan den Rijn. Een onderzoek naar tabakspijpenmakers en hun producten*. Alphen aan den Rijn.
- Meulen, J. van der, J.P. Brinkerink en P. von Hout, 1992. *Tabakspijpenrijverheid in Gorinchem*. Leiden.
- Mooren, S., I. Cleijne, M. Kalshoven en W. Hessing, 2018. Oefenen op de hei. Het Frans-Bataafse Legerkamp van Austerlitz (1804-1808), in J. Bazelmans (red.), *Jaarboek van de Nederlandse archeologie 2017*, 31-40.
- Nijhof, E., 1981. Westerwaldpijpen uit de achttiende eeuw. *Pijpelogische Kring Nederland 4 (13)*, 8-23.
- Oostveen, J. van en R. Stam, 2011. *Productiecentra van Nederlandse kleipijpen. Een overzicht van de stand van zaken*. Delft. Pijpelogische Kring Nederland.
- Riel, A., n.d. *Constructing the nineteenth-century cost of living deflator (1800-1913)* Working document project on the reconstruction of the national accounts of the Netherlands. Amsterdam (<http://www.iisg.nl/hpw/brannex.php>).
- Smiesing, P.K. en J.P. Brinkerink, 1988. *Onder de rook van Utrecht. Twee eeuwen tabakspijpenmakerij in Lauwerecht 1600-1800*. Zutphen.
- Stam, R., 2019. *Vergeeten glorie. De economische ontwikkeling van de Nederlandse kleipijpenrijverheid in de 17e en 18e, met speciale aandacht voor de export*. S.I. (proefschrift Universiteit Utrecht).
- Veen, V., 2013. *Een Frans legerkamp op de heide bij Aalst-Waalre. Een analyse van archeologisch, cartografisch en historisch bronnenmateriaal*. S.I.

Literatuur:

- Bazelmans, J., M. Purmer, J.-W. de Kort & A. Verspaandonk, 2017. O Belgen! Wanneer gij Jantje Klaas zijn pijpje ziet rooken! Kleinen porseleinpijpen van het Kamp bij Oirschot (gemeente Oirschot), 1832-1834. *Jaarboek 2017. PKN Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, 41-72.
- Duco, D.H., 1987. *De Nederlandse kleipijp. Handboek voor dateren en determineren*. Leiden.
- Duco, D.H., 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam.
- Blijdenstijn, R., 2008. *De Pyramide van Austerlitz. Een herinnering aan de Franse Tijd in Nederland/ La Pyramide d'Austerlitz. Un lieu de mémoire du Temps des Français*. Utrecht.
- Kügler, M., 1987. *Tonpfeifen. Ein Beitrag zur Geschichte der Tonpfeifenbäckerei in Deutschland. Quellen und Funde aus dem Kanenbäckerland*. Höhr-Grenzhausen.
- Lenting, J.J., H. van Gangelen en H. van Westing (red.), 1993. *Schans op de Grens. Bourtanger bodemvondsten 1580-1850*. Sellingen.

English summaries

Van Alkmaarder Vaart naar Rijksmuseum. Een presentatiepijp uit 1661 opnieuw boven water / From Alkmaarder Vaart to National Museum. A presentation pipe from 1661 reappeared

Bert van der Lingen

In Gouda Museum an interesting archaeological drawing of a large-format 17th century pipe in its actual size is kept. The pipe, dated 1661 in Roman numerals, was found in or around the city of Alkmaar in 1821 during the construction of the North Holland Canal. The drawing was probably made not long after the pipe was found. The fact that a drawing of this pipe was made suggests that it was considered an exceptional object. The whereabouts of the pipe on the drawing was always unknown, but recently it was found in the collection of the Rijksmuseum in Amsterdam. The pipe was probably transferred in 1875 from the National Museum of Antiquities in Leiden to the Rijksmuseum. For the first time since the pipe 'disappeared', the drawing and the pipe can be presented together again. This reveals the drawing to be in slightly less detail than originally thought.

Een vroeg zeventiende eeuwse presentatiepijp met gestempelde bloemmotieven / An early seventeenth century presentation pipe with stamped floral motifs

Bert van der Lingen

A rare and large, early seventeenth century pipe fragment was discovered as a stray find in Amsterdam. The bowl has a remaining length of 6 centimeters but was originally longer. The pipe is not made in a mould but seems to be completely shaped by hand. The bowl form is based on a pipe from the period 1600-1630 and although the bowl looks very voluminous, the amount of tobacco in the pipe is the same as that of a standard pipe from that period. During the production process, the rear was slightly flattened in the middle (Fig. 7). This was most likely done to allow the pipe to rest whilst smoking

Een pijpje roken in het mooiste kamp ter wereld. De kleipijpen van het Camp d'Utrecht, Austerlitz (gemeente Zeist), 1804-1808 / Smoking a pipe in the most beautiful camp in the world. The clay pipes of the Camp d'Utrecht, Austerlitz (municipality of Zeist), 1804-1808

Jos Bazelmans en Michiel Purmer

Auguste de Marmont, called it 'The most beautiful camp in the world', the army camp that he had established in 1804 near the current village of Austerlitz. An estimated 18,000 soldiers camped there during the summers of 1804 and 1805. Marmont had been appointed by Napoleon as commander of the combined

French-Batavian forces in the Republic. He became one of the most powerful men in the Batavian Republic and he could more or less dictate the actions of the Batavian government. A small part of the camp was recently excavated. The excavations were carried out in the years 2017-2019. During the various excavation campaigns, many hundreds of fragments of clay pipes were found, including many stem fragments. In this article only the 328 clay pipe bowls with a heel are discussed

Twee vondstgroepen van kleipijpen uit Middelburg / Two groups of clay pipes from Middelburg

Bert van der Lingen

Little is known about the pipe industry in the province of Zeeland and the tobacco pipes that were sent elsewhere from the Netherlands to this province for use and trade. This article deals with two small groups of 17th century clay pipes that are found in the city of Middelburg. Although these pipes have not been found in an archaeological context, it is worthwhile to report briefly on the models, qualities and marks, due to the scarce information on this part of The Netherlands. The majority of the marked pipes consists of well-known models from Gouda and Gorinchem in the province of South Holland. A small number of pipes come from Bergen op Zoom in the province of North Brabant and a few pipes appear to be from Rotterdam and Leiden (South Holland). In Zeeland, pipes with large-sized bowls are also regularly found and seem to be intended specifically for the Zeeland market. Remarkably, these pipes were not found in the two groups discussed here.

Een maçonnieke sigarenpijp uit de 18e eeuw / A Masonic cigar pipe from the 18th century

Bert van der Lingen en Ruud Stam

Recently a very rare tubular cigar pipe from the second half of the 18th century was discovered in an old English collection. So far only seven other pipes with this form have been described and all of them have a similar maker's mark - the crowned 73 made by Gouda pipe maker Arij van Houten or his son Andries. The Van Houtens worked in the years 1745-1802. Smoking cigars occurred only rarely in The Netherlands in this period but increased rapidly in the 19th century. The pipe is decorated with symbols of freemasonry on the side where the cigar was inserted. Unfortunately, the pipe is not marked. It appears that the pipe mould originally had a different decoration or even a maker's mark which at a certain moment was changed. Possibly it came from an old freemasonry lodge and has been preserved there for centuries.

Een bijzondere groep pijpen. Meer vragen dan antwoorden / A special group of pipes. More questions than answers

Ruud Stam

This article describes a small group of unmarked, complete figural clay pipes from an unknown production centre and similar pipes from stray finds in Gouda. The pipes are dated 1880-1900. The complete pipes have certain things in common that might indicate they are from the same manufacturer or from the same production area. One group has a red painted band around the stem and another group has a black band. Another peculiarity is that some of the mouthpieces are cut diagonally while others are cut straight. The provenance of some of these pipes is questionable. Although they first appear to be from France or Belgium it is very well possible that they were made in Gouda in pipe moulds that originated in France or Belgium. Another possibility is that they originate from the Trumm-Bergmans company in Weert.

Les Fleurs animées, een pijp met een verhaal / Les Fleurs animées, a pipe with a story

Arthur van Esveld

'Les Fleurs animées' is a Gambier pipe with three standing female figures wearing flowers in their clothes and hair. Between these figures we see a butterfly and a dragonfly. At the underside a frog and a large beetle are depicted. The name of this pipe refers to a book (from 1847) by the French caricaturist Jean Ignace Isidore Gérard Grandville which contains beautiful, colored prints of, among others, female figures that are half human, half flower. The stories and poems, written by Alphonse Karr en Taxile Delord, describes the personifications of flowers as residents of the Palace of the Flower Fairies. This pipe is only mentioned in the inventory list from 1858 of the Paris Gambier exhibition and does not appear in catalogs or accompanying nomenclatures. The interest in this pipe with representations from the book apparently soon disappeared, despite the beautiful and appealing design with six colors of enamel.

Franse kleipijpen met vonkenvangers en deksels / French clay pipes with spark catchers and lids

Arthur van Esveld

Over the centuries, pipes have been fitted with a lid. The main function of this was to prevent glowing tobacco particles from falling out of the pipe while smoking. Most spark catchers are made from braided copper or iron wire. In some European countries we also see the use of beautiful silver lids on porcelain

and meerschaum pipes. In the first half of the 19th century the French clay pipe manufacturers responded to these refinements by providing clay pipes with a lid. These were usually made from pipe clay and formed part of the design. These lids were often provided with a small hole. The lid could be attached to the pipe bowl with an iron wire or chain. Examples are given from the companies of Gisclon, Fiolet, Blanc-Garin and Gambier.

Kleipijpen van Jacob Arijsz. Danens en het Tabakscollege van koning Frederik Willem I van Pruisen in kasteel Königs Wusterhausen / Clay pipes from Jacob Arijsz. Danens and the Tobacco College of King Frederick William I of Prussia in the Königs Wusterhausen castle.

Bert van der Lingen

In the castle Königs Wusterhausen, circa 35 kilometers south of Berlin in the German state of Brandenburg, a small number of finds are exhibited in a display case and include more than twenty fragments of clay pipes. The castle was owned by Frederick William I, King of Prussia and Elector of Brandenburg (1713-1740). He used the castle from August until November as a base for hunting and as a residence. In the evenings he held his famous Tobacco College (Tabakskollegium) where serious political discussion was conducted alongside coarse joke telling, alcohol consumption, and the smoking of tobacco. After the death of Frederick William I in 1740, the castle lost its national importance and was subsequently little visited. The clay pipes have a form that can be dated in the period 1730-1740 and are marked with the Windmill, the mark of Gouda pipe maker Jacob Arijsz Danens (1722-1759). Since there is no coat of Arms of the city of Gouda the pipes are most likely made in or before 1739.

Frederik de Grote (Frederik II) van Pruisen en zijn invoerbepalingen op Hollandse pijpen en een bijzondere pijp met zijn portret / Frederick the Great (Frederick II) of Prussia, his import restrictions on Dutch pipes and a special pipe with his portrait

Ruud Stam

Frederick the Great (1712-1786) was the most famous king of the Hohenzollern family. He was king in East Prussia from 1740, Elector of Prussia and then, from 1772, King of all Prussia. Thanks to the economic and military reforms of his father, Frederick William I, he managed to transform Brandenburg-Prussia into a major European power. Unlike his father and grandfather (Frederick I) who were great lovers of the Dutch pipe, he was a great admirer of snuff. Frederick the Great had a major influence on the export of Gouda pipes. As early as 1742, mercantilist

measures were prepared in Prussia to protect their own pipe industry. In 1754 the pipe factory in Berlin was exempt from tolls and from taxes for the clay. In Silesia the Lubliniec factory was given a monopoly for 20 years and in the same year an import duty of 2.5 florins per gross was introduced. In 1756 an import ban was introduced for the five middle provinces (Kurmark, Magdeburg, Halberstadt, Neumark and Pomerania and Silesia. These bans remained in force until the 19th century. A portrait pipe of Frederick the great was made by the French Dutel firm. The pipe was designed by the French sculptor Robert Osmond.

Bordollo pijpen met spreuken en verwijzingen voor de Nederlandse markt / Bordollo pipes with sayings and proverbs for the Dutch market

Jan van Oostveen and Ruud Stam

Slip cast pipes of Bordollo were already being imported into the Netherlands in large numbers in the last quarter of the 19th century, at a time when Dutch pipe makers produced only moulded pipes. Bordollo made, amongst others, pipes with pictures accompanied with sayings and proverbs that were clearly made for the Dutch market. These pipes form only a small output of the whole production of Bordollo. Most of the pipes in this group have a printed decor in black and white. The subjects of the images are very different. There are pipes with proverbs, pipes with scenes from daily life, monuments and other representations that were popular in the Netherlands. It has been possible to trace the original imagery on which some of the pipes have been based. Remarkably, these pipes were made in Germany with Dutch texts and Dutch representations. On some pipes there are visible errors in the texts.

Weckmänner / Weckmänner

Ruud Stam

They are usually called Weckmänner - bread figures with a fired pipe, which are for sale in Germany in the period from Saint Martin (11 November) to Saint Nicholas (5 December). The origin of this practice is unknown as is when the tradition of adorning the Weckmänner with a pipe first occurred but it was probably as early as the 19th century. In the early 20th century, after the First World War, the production of clay pipes declined dramatically and pipe makers looked for other products to continue their business. They began to produce children's toys, shooting gallery figures, money boxes and pipes for the Weckmänner. In the 20th and 21st centuries, these pipes became a much sought after product. All these pipes are made in the Westerwald and are usually called Nicolauspfeifen.

Tweede aanvulling op ‘Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw’ / Second addition to “Miniature earthenware pipe racks from the 20th-century”

Ruud Stam

Articles about miniature pipe racks appeared in the PKN yearbooks 2016 and 2017. The aim of these articles was to present a comprehensive overview about the known pipe racks. Recently some previously unknown pipe racks have been found and it has been decided to write this supplement. This is especially because two miniature pipe racks from ‘De Porceleyne Fles’ in Delft have been found, the oldest of which can be dated 27 years earlier than the racks made in Gouda or described in the earlier articles. These racks were made in 1891 and 1902. The history of the miniature, pottery pipe racks apparently did not start in Gouda at Ivora, but in Delft. These racks had no souvenir function at that time and were designed as a decorative curiosity.

De gildekist van het Goudse pijpenmakersgilde (1773) / The chest of the Gouda pipe makers guild (1773)

Bert van der Lingen

In the Gouda Museum a painted oak chest of the Gouda pipe maker’s guild is kept. Originally the box stood in the guild room of the ‘Herthuys’ an inn on the Market in Gouda where the board of the pipe maker’s guild held their meetings. Guild papers, accounts and guild letters were kept in it. In the same room hung a wooden board with all the pipe makers’ marks that were in use at that time. The painting dates from 1773 but the chest may be older, since it was most likely painted over during important changes of management. At the front is a painting of the crowned coat of arms of Gouda with two climbing lions and there are three ‘coats of arms’ resembling tools that were used in the pipe makers workshop on either side, accompanied by the names of pipe makers / guild members. The tools on the guild chest are the oldest known paintings of pipe makers tools. They have not been described before. With the exception of the crossed pipes, only finishing tools are shown.

Botters en afwerksetjes van tremsters / Bottering tools and finishing sets

Bert van der Lingen

A bottering tool is a turned object usually made of wood or bone that was used to shape and smoothly finish the rim of a pipe bowl after it came from the pipe mould and had been trimmed. These small tools are usually disc shaped, with a groove to form the rim. They were made in different sizes to fit the size of the bowl and the thicknesses of the rim. The bottering tools presented in this article

are attached to a pipe (fragment) with a string. They hung in the pipe makers workshop and the sets were assembled to ensure that the correct bottering tool was always used with the correct pipe model. Some of the pipes are baked but most are of unbaked clay.

Een uit vroom hout gesneden tabakspot / A tobacco jar carved from sacred wood

Ruud Stam

A tobacco jar made from the wood of a pulpit is very unusual. In 1867 it was decided to demolish and rebuild the church in Farmsum, a small town close to Delfzijl in the norther province of Groningen. The organ, baptismal font, furniture and wall panelling of the old church were removed. The baptismal font and the organ have been replaced in the new church and the wall panelling, in rococo style, has been placed in the church of Opwierde, where it still is. The pulpit, on the other hand, has not been preserved and was demolished in 1867. No images are known of this pulpit. From the inscriptions on the inside of the lid of the tobacco jar we now know that the pulpit was built circa 1640, presumably in the Dutch Baroque style.

